METODOLOŠKE PRETPOSTAVKE PALEOGRAFSKOG OPISA HRVATSKE LITURGIJSKE GLAGOLJICE XIV. I XV. STOLJEĆA

Mateo ŽAGAR

The fourteenth and fifteenth century are often referred to as 'the golden age' of Croatian Glagolitism, due to rich, highly reputable and functionally diverse written production, developed in stable material conditions under the influence of the contact Latin minuscule writing. The defined palaeographic description of the dynamic creation of liturgical minuscule in the thirteenth century demanded further methodological advance: following the adaptation of older majuscule lettering form to the four-lined (minuscule) practice and the formation of a lettering model typical for the angular Glagolitic script – a rectangle divided into six equal parts () – the script dynamics (reduced as it may have been) moved to other, more irrelevant and less visible areas. Therefore, it will be interesting to observe the adherence to the inherited lettering model of that time, possible changes in the lettering inventory, and the extent of the Latin writing influence as well as the presence of peculiarities characteristic for the restricted time period or certain regions (scriptoria and even notaries). Our attention will be predominantly directed towards The first Beram (Ljubljana) breviary, copied for the Beram church in mid-Istria on the end of the 14th century. The extensive five-year long research will be done within the project by The Scientific Centre of Excellence for Croatian Glagolitism. We will use that opportunity to present a detailed strategy of palaeographic approach to a monument from the so-called 'stable times', when the premises for defining the final solutions in Glagolitic print were established (since the 1483 editio princeps). In the period that followed, we can only trace the typographic changes in liturgical books ('angular Glagolitic script' area). From the sixteenth century onwards, the handwriting creativity of our Glagolites was reduced to the texts of more liberal graphic practice - written in Glagolitic semi-angular script or cursive script.

Key words: glagolitic script, Ljubljana breviary, Beram, literacy in Istria

Uvod u stanje istraživanja

Paleografska istraživanja rukopisa, a na neki način i glagoljskoga tiska (u vidu tipografije), jedan su od najvažnijih aspekata filologije. Bilo je to osobito izraženo u XIX. st. Kroz XX. st., isprva u epohi jezičnog strukturalizma i njegovih izvedenica, a zatim u dominaciji sociolingvističkih metoda – povijest pisanja uglavnom nije bila zanimljiva. Paleografska istraživanja provodila su se uglavnom na filološkim marginama, kao refleks starih zadataka kojima je bilo najvažnije pronaći utemeljenje za ubikaciju i dataciju pronađenih tekstova.. Kako je već odavna poznato, pismovne su osobine – uz one na jezičnome planu (neovisno o pismenom izražaju) – prvorazredan nositelj informacija o vremenu nastanka određenoga rukopisa, katkada i o mjestu njegova nastanka. Zbog toga se nerijetko paleografija i

BDD-A27200 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:21 UTC)

nazivala „pomoćnom povijesnom znanosti“. Dok se u paleografijskim priručnicima (ponajviše u Jagićevom 1911 i Vajsovom 1932) posvećivala velika pozornost prepoznavanju pokazatelja koji bi upućivali na stupanj starosti pojedinih tekstova, spoznaje o regionalnim pismovnim posebnostima bile su razmjerno rijetke. Razloga nerazvijenosti toga, prostornog, paleografskog segmenta ima zasigurno nekoliko: s jedne strane, čini se da je postojao i svojevrstan strah od korpusa u kojemu je bilo premalo pouzdano prostorno definiranih tekstova (u određenom vremenskom segmentu) iz kojih bi se dalo izlučiti regionalne ili skriptorijske posebnosti, a s druge strane, tomu je zacijelo pridonijela i nerazvijenost metodologije koja je u tradicionalnim okvirima inzistirala na kronologiji (kako bi bila oslonac istraživanju „povijesti jezika“) – i to gotovo isključivo kroz motrenje varijacija nekih detalja slovnih oblika. O „dijakronijskoj osi“ pismovnih različitosti u ovdje fokusiranom korpusu možemo govoriti tek onoliko koliko se dade prepoznati razvojna pravilnost pismovnih promjena i njihova teorijska/disciplinska podloga (grafika, lingvistika). Hoće li se takva pravilnost doista i ustanoviti, i u kojoj mjeri, pokazat će naša istraživanja. Sve dok se glagoljska paleografija (od istraživanja V. Jončeva naovamo, 1982) nije približila rekonstrukciji praoblika, sve dok nije istraživanje razvoja slovne koordinacije unutar promjene linijskoga ustroja (iz dvolinijskoga u četverolinijski) dospjelo u središte pozornosti (od radova Th. Eckhardt 1955, 1989), i sve dok se nije tekst, kao primarno lingvistička vrijednost, tretirao u cjelini svoje pismovnosti (time i pismo razumijevalo kao dinamička veličina, kao rezultat procesa pisanja, a ne kao niz izoliranih grafičkih jedinke), nije bilo moguće prodrijeti u motore razvoja slovnih i drugih pismovnih promjena unutar teksta, pa tako ni uočiti puni smisao prostornih razlika (na sinkronoj osi). Tako ako su se i uočavale kakve razlike s obzirom na prostor nastanka (regija, skriptorij), bilo je teško protumačiti „težinu“ tih razlika, pa je odatle i slijedio svojevrstan zazor od banalnosti opisa.

Temeljna prostorna razlikovnost unutar hrvatskoga srednjovjekovnoga glagoljskog korpusa uočena je između zapadnoga i istočnoga krila hrvatskoga glagoljskoga prostora do kraja XII. st (Žagar 2008). Procesi koordinacije slova u retku, zacijelo pristigli s češko-moravskoga prostora (zabilježeni već u Kijevskim i Praškim listićima), a preuzeti iz pisarske prakse latiničkih skriptorija, razvijali su se na zapadnome krilu hrvatskoga glagoljaštva, što je naposljetku u XIII. st. i dovelo do oblikovanja tzv. „uglate hrvatske glagoljice“ (koju ovom prilikom radije zovemo „liturgijskom“).[1] Na istočnome krilu, kao ni na ostalim prostorima gdje se pisalo glagoljicom do kraja XII. st. tragovi slovne koordinacije uopće nisu znakoviti, odnosno nisu vodili ni do kakvih pismovnih posebnosti. Daljnjim razvojem koordinacije razvili su se na hrvatskom zapadnom prostoru (zapadno od rijeke Krke) u XIV. st. „poluustav“ i kurziv kao funkcionalne inačice hrvatske glagoljice, ugrubo – za književni odnosno poslovni repertoar. Izvan zahtjevnosti liturgijske

[1] U literaturi se često nalazi i termin „ustavna“ glagoljica (npr. Štefanić 1969). Taj je termin zapravo posve suprotan od naše teze (zasvjedočene još u Eckhardt 1955) da je glagoljica naših liturgijskih kodeksa četverolinijsko, minuskulizirano glagoljsko pismo, koje je upravo na svome početku bilo „uncijalno“, odnosno dvolinijsko.

BDD-A27200 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:21 UTC)

(knjiške) glagoljice unutar poluustavnih i kurzivnih tekstova razvijale su se posebnosti daleko brojnije nego u misalima ili brevijarima. Sloboda izvedbe, podložna u određenoj mjeri individualnosti rukopisa, pratila je veću dopuštenu brzinu pisanja.

Metodološki okviri

Već i po činjenici da smo u naslovu ove rasprave izrazili da ćemo se usredotočiti na osobine pisma hrvatskih glagoljskih knjiga XIV. i XV. st. može se naslutiti da je pretpostavljena mogućnost kontekstualizacije tih paleografskih osobina prema tekstovima prethodnih stoljeća. I to je u jednu ruku točno: vodeći se već afirmiranim grafolingvističkim mjerilima paleografskog opisa (Žagar 2007), osobitu pozornost usmjerili smo prema procesu minuskulizacije kao glavnom pokretaču promjena oblika glagoljskih slova i pokretaču uspostave triju funkcionalnih vrsta glagoljice u hrvatskoj pismovnoj kulturi (za liturgijske tekstove, za književnost, za pravne tekstove). Nikada nismo motrili samo puke promjene u slovnim oblicima, nego smo sve što se s njima događa gledali kao dio šireg, tekstnog fenomena – unutar rasporeda vizualno fiksiranih riječi slovima – po stranicama, stupcima i recima. Upravo smo tako pokazali i pravilnost razvoja rane glagoljice (X. i XI. st), rekonstruirali njezin odnos prema rekonstruiranim izvornim oblicima iz IX. st, te naposljetku protumačili nastanak hrvatske uglate/ustavne/liturgijske glagoljice u XIII. st. (Žagar 2003, 2007). Upravo u tom stoljeću oblikovana je pravokutna slovna shema (modul) u koji se mogla upisati svojim tijelom golema većina glagoljskih slova: .[1] Razmjerno brza i snažna standardizacija rješenja bila je potaknuta naglom i vrlo bogatom prepisivačkom djelatnosti, u uvjetima nakon, za glagoljaštvo vrlo povoljnih, odluka IV. lateranskog sabora (Ritig 1910). Već od sredine XIII. st. tekstovi pisani knjiškom (liturgijskom) uglatom, a zapravo minuskuliziranom glagoljicom (upravo ne „ustavnom“, kako se često navodi) među sobom su vrlo slični, a od XIV. st. na prvi pogled i nije moguće prepoznati razliku između pisma velikih glagoljskih kodeksa. Dinamika koja je vladala prethodnih stoljeća, od samog nastanka glagoljice, konačno se smirila. Za mnoge paleografe to je značilo i smanjenje zanimanja za genezu ovoga pisma, pa se interes sveo isključivo na traženje pismovnih (grafematičkih ili slovnomorfoloških tipičnosti) kako bi se lakše moglo definirati vrijeme i mjesto nastanka brojnih glagoljskih fragmenata koji se i danas katkad pronalaze, npr. kao dio korica mlađih knjiga. Bio je to u osnovi isti onaj zadatak po kojemu se paleografija i bila tretirala „pomoćnom povijesnom znanosti“, a ne temeljnom grafičkom disciplinom s jezikoslovnim utemeljenjem – kako smo je mi zamislili i prema čemu provodimo daljnju analizu.

Koliko god se pismo doimalo „završenim“, ujednačenim i stabiliziranim, razvojni procesi koji su do tog oblika doveli nisu mogli zamrijeti. Pretpostavljamo da te silnice, koje smo bili nazvali „koordiniranjem slova u recima“ u želji za

[1] *Izvan modula ostaju „slabi“ dijelovi slova, koji se pružaju iznad i ispod glavnih dviju slovnih linija.*

BDD-A27200 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:21 UTC)

optimalizacijom odnosa brzine pisanja i stabilne čitljivosti, nisu mogle biti posve iscrpljene, i da su ostale tinjati i u glagoljskom pismu „zlatnog razdoblja“ hrvatske glagoljske pismenosti – XIV. i XV. st, sve do proširenja glagoljičkog tiska, u kojemu je konačno došlo do utrnuća te dinamike. Minuskulizacija je svoj razvoj (ponajprije kroz sve slobodniju slovnu koordinaciju) izvela sve do kurziva koji se, usporedo s knjiškom („liturgijskom“) glagoljicom oblikovao za posebne svrhe, najnižeg registra (pravni i poslovni tekstovi, privatna korespondencija). Brzina pisanja i nezahtjevnost prema čitljivosti teksta, dopuštali su razvoj pisma do vrlo velike rukopisne slobode u kurzivu (brzopisu) koja može graničiti s nečitljivosti. Razlika prema liturgijskoj (knjiškoj) glagoljici bila je iznimno velika, uostalom kao i danas u latiničkome pisanju. Za književne se tekstove koristio tzv. „poluustav“, zapravo glagoljica koja se doista nalazi na pola puta između knjiškog oblika i kurzivnoga (brzopisnoga).

Osim traženja naznaka pulsirajuće minuskulizacije u pismu liturgijskih knjiga, u pisanju tekstova najvišega, svečanoga ranga, suvremeni se paleograf u motrenju pisma XIV. i XV. stoljeća mora vratiti onim zadacima koje je u prethodnim, formativnim fazama hrvatske glagoljice bio nastojao nadvladati nastojeći uočiti pravilnosti genetskoga razvoja glagoljice: prepoznavanju posebnosti pojedinih regija, pisarskih škola, rukopisa pojedinih pisara, pa eventualno i posebnosti nekih manjih vremenskih odsječaka u okviru tih dvaju stoljeća; razaznavanju sudjelovanja više „pisarskih ruku“ pri pisanju pojedinih kodeksa; ustvrđivanju međupisamskih (latiničkih i ćiriličkih) utjecaja i sl.

Osnovni zamah za ovakav istraživački i metodološki pomak u suvremenoj glagoljskoj paleografiji omogućila je suradnja unutar projekta istraživanja dvaju istarskih glagoljskih brevijara s početka XV. st u okviru Znanstvenog centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo (pri Staroslavenskom institutu u Zagrebu) koji financira hrvatsko Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta od početka 2015. godine, a u kojemu sudjeluje tridesetak suradnika različitih profila iz Hrvatske, Austrije, Bugarske i Češke. Paleografski opis samo je jedan od predviđenih, uz tekstološki, jezikoslovni, likovni, historiografski.

Prije početka samog istraživanja paleografskih posebnosti beramskih brevijara nužno je pročistiti metodologiju, sagledati u kojoj se mjeri može primijeniti ona ovjerena u pristupu glagoljičkim varijetetima do sredine XIII. st (sačuvanima u nizu fragmenata), a u kojoj mjeri treba pronaći drugačija tumačenja zapaženih različitosti – kako prema drugim istodobnim glagoljskim knjiškim tekstovima, tako i unutar samoga kodeksa ako ga je pisalo više „ruku“. Na pitanje koliko to doista znači povratak registriranju svih različitosti u slovnim oblicima, a koliko tek uočavanje tipičnosti, odgovor će se izlučiti tek nakon usmjerene obrade većeg dijela korpusa korpusa.

Da bi se uopće mogle primjereno opisati paleografske posebnosti „beramske pisarske škole“, prvi metodološki korak mora biti procjena što se dogodilo s onim pismovnim osobinama koje su obilježile tekstove XIII. st., dakle sa samog početka formiranja „uglate glagoljice“. Odmah nakon toga trebao bi uslijediti opis po drugim grafematičkim i grafetičkim razinama, kako bi se uočili novi registri promjena.

BDD-A27200 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:21 UTC)

Takva se usporedba najjednostavnije može provoditi i prema „kanonskom obliku“ ustavne glagoljice – utjelovljenom u hrvatskom Prvotisku – Misalu po zakonu rimskoga dvora – iz 1483. godine (Frangeš 1971). Po općem mišljenju – tamošnja su slova odrazila najviše standarde rukopisne glagoljice na vrhuncu svoje uporabe, potkraj XV. st. U oba slučaja to iznova ne znači usporedbu samog slova po sebi, nego isključivo s obzirom na dinamiku njegova ponašanja u retku; stoga se usporedba i ne smije svoditi tek na pojedinačne primjere.

Pored ovog, u osnovi dijakronijskog kriterija (odabran je kontrolni korpus s krajnjih točaka razvoja: iz početnoga XIII. st. i s kraja pravocrtnog razvoja – iz XV. st), treba uvrstiti i sinkronijsko mjerilo: valja usporediti sve razlikovne pojave s istodobnim tekstovima istoga funkcionalnog stila, a različitog mjesta nastanka. Takav pristup podrazumijevao bi temeljitu istraženost paleografskih osobina svih usporedivih kodeksa (često i različitih ruku koje su ih pisale), i ako bismo čekali da se to istraživanje obavi, spoznaje ne bismo imali još mnogo godina. Procijenili smo stoga da je za početak najprimjerenije provesti nekoliko binarnih usporedbi našega korpusa (dvaju beramskih brevijara) ponajprije s kodeksima koje je prepisao Bartol Krbavac, odnosno pisari njegove škole (Berlinski misal iz 1402, Ročki misal oko 1420, Ljubljanski /Beramski/ misal – XV. st, nakon 1420.). Od njih je posljednja knjiga u nizu, sasvim pouzdano, bila korištena u Bermu – gdje su i prepisana oba beramska brevijara. Prepoznavanjem jasnih veza s tim kodeksima potvrdila bi se i posebnost beramske pisarske škole. Neophodno je, nadalje, provesti binarnu usporedbu i s najvažnijim liturgijskim kodeksima podrijetlom s drugih hrvatskih prostora, ali i iz Istre (koji ne pripadaju beramskome krugu niti krugu Bartola Krbavca). Bili bi to Brevijar Vida Omišljanina, koji je tek nešto stariji (1396.) i napisan u skladu s običajima omišaljske (krčke) pisarske škole, kojoj je Vid i bio pripadao, a za uporabu u istarskome gradiću Roču. Za usporedbu bi dobro došao i Akademijin brevijar iz 1384, prepisan u Istri ili Krbavi (Šimić 2014: 19-20), slično kao i Dragućki brevijar iz 1407. g. Kao kontrolni primjer uvrstili bismo i jednu liturgijsku knjigu s juga, koja je vjerojatno prepisana u zaleđu Zadra ili u Krbavi – Njujorški misal iz XV. st. (Rehder-Birnbaum 1977)

Za plodonosnu usporedbu važno je odabrati uzorke za usporedbu: oni moraju reprezentirati i različite prepoznane „pisarske ruke“ i različite funkcionalne segmente teksta (osnovni dio teksta, rubrike, sitno ispisan tekst i sl). Očekujemo da se na odabranim uzorcima provedene usporedbe naših beramskih brevijara s nekoliko liturgijskih kodeksa različitog vremena i prostora nastanka pokažu kao relevantan oslonac za cjelovit opis odabranoga korpusa. Upravo takvim pristupom izbjegavamo rasipanje energije u opisivanju neznakovitih paleografskih data.

Dosadašnja istraživanja u svjetlu suvremenih potreba

Kako bismo upozorili na važnost monografskih opisa kodeksa upravo iz stabilnog, „zlatnog razdoblja“ hrvatske glagoljaške povijesti – 14. i 15. st., prikazat ćemo ukratko gdje su naši paleografi prepoznavali karakterističnu dinamiku

BDD-A27200 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:21 UTC)

različitosti. Vatroslav Jagić u svojoj glagoljskoj paleografiji (1911) liturgijskim tekstovima XIV. i XV. st. posvećuje tek desetak stranica (153-164), dok je o posebnostima glagoljičkih tekstova prethodnih triju stoljeća (XI-XIII. st.) pisao na gotovo njih četrdeset (117-153). Neusporedivo najvećem korpusu posvećeno je dakle uvjerljivo najmanje paleografskoga opisa. Njihov je opis smješten u poglavlje „Uglasti karakter hrvatske glagoljice", odmah nakon opisa „uglastih" fragmenata 13. st. Tada još Jagić se žali kako ne može izvoditi relevantne zaključke jer ne raspolaže s mnogo fotografija tekstova, osobito ne kvalitetnima, a i kako je premalo tekstova za koje bismo mogli pouzdano znati vrijeme njihova nastanka. Motri rukopise s obzirom na – položaj slova u retku (natpisuju li se ili potpisuju izvan glavnih redačkih linija, osobito kod slova g, h, z, a, p, û; pri čemu vrijedi načelo: što više probijanja linija – to mlađi tekst); stupanj uglastosti (šiljastosti) slovnih oka i veličina nekih kutova (kod slova k kut je sve otvoreniji); proporcije slovnih dijelova (naprimjer smanjivanje visine gornjih slovnih dijelova u korist visine donjih, naprimjer slova b, i, s); učestalost kraćenja (npr. sve češća kratica ē za „estь") i ligatura (uključujući slobodu kombiniranja sve šireg kruga slova, osobito naglašava sve veću učestalost okomitih ligatura, najčešće u kombinacijama sa slovima o i r, ali i niza posve novih kombinacija); promjene u slovnim detaljima i duktusu (pružanje određenih linija, npr. gornje vodoravne linije slova r kada se nalazi u ligaturi; izduživanje središnjih /poprečnih/ linija usmjerenih zdesna ulijevo – kod slova n i ĵ, promjene trokutića iz slabih slovnih dijelova /izvan glavne zone retka/ u kvadratiće, npr. kod slova l); s obzirom na omjere visine i širine slova (u mlađim su tekstovima slova izdužena u visinu i zbijenije ispisana; težnja za izduživanjem slova dovela je i do pisanja šiljaste baze slova c u XV. st.). Jagić uzima u obzir i grafematičke kriterije: s jedne strane nastavak pojednostavljivanja grafemskoga inventara (postupno funkcionalno pročišćavanje grafemskog inventara odnosno nestajanje slova koja nemaju posebnu izgovornu funkciju, naprimjer slova ѯêlo, iže ili ot), a s druge strane naslijeđena grafematska distribucija gubi svoju stabilnost (naprimjer umjesto jata sve se češće u XV. st. pišu grafemi e ili i; štapići ponekad stoje i na mjestu etimološkoga /a/ i sl). Većina tih promjena, danas znamo, potaknuta je djelovanjem „motora": razvijanjem minuskulizacije i promjenom proporcija unutar pravokutnog modula – što je zapravo samo nastavak procesa koji su se standardizirali u XIII. stoljeću oblikovanjem knjiške (liturgijske) glagoljice, te sve većom slobodom u kombiniranju kraćenja, kako bi se optimalizirali i proces (glasnog) čitanja i bržeg pisanja. Jagić je već ovakvim opisom uputio da se i slovni modul kakav je bio oblikovan u XIII. stoljeća izmijenio, ponajviše u omjerima gornje i donje zone. Prva, naime, postaje plića, a donja viša. Središnja linija modula dakle ne protječe uvijek sredinom slova.

Josip Vajs u svojoj paleografiji (1932) podjelu po poglavljima napravio je ponešto drugačije. Čitavo razdoblje „zrele glagoljice" podijelio je u dva poglavlja: prvo nazivlje „Spomenici XIII. i XIV. st." (147-151), te poglavlje „Druga (mlađa) skupina, XV-XVI. st." (152-159). Upravo je dakle, prema Vajsu, najveći rez predviđen na prijelomu XIV. i XV. stoljeća. Vajsov opis, u odnosu na Jagićev, nije zapravo ni u čemu odmaknuo, tek je potvrdio vrijednost najočiglednijih, na neki način i

BDD-A27200 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:21 UTC)

najpovršnijih mjerila za prosudbu starine tekstova. Zanimljivo je da Vajs, iako je dobro poznavao same tekstove (pa i u nešto većem broju od Jagića), nije uvrstio brojne grafematičke kriterije, koji su zapravo jezikoslovna (fonološka/grafematika) dimenzija paleografskog istraživanja.[1] Tek je u jednom trenutku spomenuo pisanje jerova, osvrnuo se na pisanje slova ot, kao i Jagić naveo istu funkciju slova iže kao i. Ono što je Jagić zvao uglastošću Vajs zove „oštrinom". Umjesto spuštanja i dizanja slova Vajs radije spominje „visinu"; za razliku od Jagića Vajs probijanje redaka pojedinih slova (što bi bilo obilježje još uvijek žive minuskulizacije) ne spominje često kao paleografski relevantan podatak. Obojica govore o stisnutosti slova u mlađim tekstovima, neobičnijim ligaturama (danas bismo rekli „neprozračnosti"), kriteriju širine odnosno uskosti pisma (pri čemu je usko pisanje, dakako, mlađe i pripada XV. stoljeću).

U drugoj polovici XX. st. najopsežniji prikaz paleografskih podataka ponudio je Vjekoslav Štefanić – u svojim Glagoljskim rukopisima Jugoslavenske akademije (1969) i u neobjavljenoj glagoljskoj paleografiji (sačuvanoj u strojopisu). U poglavlju o paleografskim kriterijima za cijeli korpus osvrtao se i na stanje u rukopisima XIV. i XV. st. (1969: 12-17). Kao jedan od kriterija za prepoznavanje starine nekog rukopisa Štefanić, između ostaloga, spominje i uporabu slova iže (sa „suknjicom" ili bez nje), za koju kaže da konačno, ali sporo i postupno, nestaje iz uporabe za glasovnu vrijednost u XIV. st., s time da ima sporadičnih primjera i u XV. st. – osobito na početku riječi. Za m-tvrđavu (nasljednicu starog granatog m) Štefanić kaže da se pojavljuje još u XIV. st. čak i izvan ligatura (npr. u Pašmanskom brevijaru). Slovo k u XIII. i početkom XIV. st. više nema „privjesak" (razdvojen donji dio slova), nego liči po svom oblom pregibu na minuskulno latiničko „h" (), a sredinom XV. st. desno usmjerena svijena linija postiže kut i slovo se sve više otvara (). U XIV. st. završava i proces poravnavanja spojnice između slovnih oka kod slova v i d (i preklapanja s redačkim linijama, gornjom ili donjom), a nedostatak te poravnanosti Štefanić tumači „dobrim indikatorom starine". Slova i i s gube postupno trokutasti oblik u donjem elementu i on postaje gotovo pravokutnik. Kod slova s taj dio postaje gotovo posve četvrtast (), i to već u XIII. st. (od Ljubljanskog homilijara). Slovo c sredinom XIV. st. postaje oštrog postamenta i s karakterističnim nagibom (), iako se inačice s tupom bazom još katkad provlače do kraja stoljeća; u XV. st. ponekad će i takvo šiljasto slovo c probiti donju liniju (). Još od spomenutog Ljubljanskog homilijara sve su češći primjeri ulomljavanja desnih slovnih linija odnosno oblikovanja koljena (usp. > , >). Takve blage i postupne promjene koje se razvijaju kroz drugu polovicu XIII. i XIV. st. Štefanić naziva „ravnom linijom razvitka hrvatskoglagoljskog ustava", a kao glavnu tendenciju ističe „pravilnost i simetričnost oblika", zaposjedanje donje linije.[2] Pored ovih u osnovi morfoloških

[1] Grafematičke kriterije za starija razdoblja prvi je, premda nedovoljno precizno, pobrojio i razvrstao J. Hamm (1952)

[2] Štefanić tu ne vidi minuskulizacijske procese, već upravo čvrsto oblikovanje dvolinijskog ustroja. „Zaposjedanje donje linije" praćeno je njezinim sve češćim probijanjem, povećanjem pa zatim izbacivanje slabih dijelova, što je upravo odlika minuskulizacije. Kao kulminaciju takvog, kako piše -

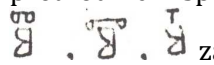
BDD-A27200 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:21 UTC)

kriterija, navode se i „popratni indikatori“ za datiranje rukopisa – naprimjer stupanj arhaičnosti interpunkcije (no, ne navode se konkretna mjerila), odnos širine i visine (u mlađim su tekstovima slova viša). Od relevantnih grafematičkih osobina treba istaknuti i pisanje đerva za glas /j/ bilo kojeg podrijetla, što se razvilo upravo u XIV. st. Isto tako, i slovo û () nalazi se nerijetko da bi obilježilo „obično“ /u/, ponajviše kad ono stoji iza nekog palatalnog suglasnika. Ovdje se i pisanju poluglasa povećuje dužna pozornost. Štefanić upravo pisanje jerova (izvorno samo za poluglase) smatra vrlo važnim paleografskim pokazateljima: čak i kada se više poluglasi ne izgovaraju, upisuju se kažu „nevjerojatnom ustrajnošću sve do kraja glagoljske pismenosti“ (1969: 14). Za razliku od tekstova nezahtjevnog sadržaja koji su pisani brzopisom, u liturgijskoj glagoljici pisanje jerova smatralo se normom, odražavalo odanost uglednom – crkvenoslavenskom jeziku. U tekstovima XIV-XV. st. „pisari sve manje razumiju njihovu funkciju i u neprilici su gdje da ih metnu“. Razumiju da im se funkcija nekad bila poklapala s otvaranjem slogova, pa se tako u ovim mlađim stoljećima prepoznaje i namjera da se jerovima razbije susjedstvo suglasničkih grafema. Osim toga, objema varijantama jerova – štapiću i apostrofu – čvrsta je grafetička funkcija da označuju prejotiranost slijedećega vokala (npr. krav'ega) odnosno palatalnost prethodnih suglasnika (uglavnom /lj/, /nj/; zel'e, n'ega), te da stoje uz kratice kad one završavaju na suglasnik (bь, isь). Štefanić osobito upozorava da je u tim dvama stoljećima razvijene glagoljice bilo već slučajeva da je zbrka rezultirala i pojavama da se etimološki glasovi /a/ bilježe štapićem (pьstirь, nьrodi). Stari znakovi za poluglase brzo su nestajali u hrvatskoj glagoljici, posljednji stadij njihova pravocrtnog razvoja proveo se u XIII. st., kada se lijeva omča (u međuvremenu postala kvadratićem) posve približila desnom pravokutniku (). U XIV. st. njihova se pojava već naziva „zalutalošću“. Tada se već u njihovoj funkciji afirmirao znak štapić, a uz njega se i dalje nastavio upotrebljavati i apostrof.[1] Napominje Štefanić da još u XIV. st. štapić ima kraći oblik, tj. još se nije posve spustio na donju liniju, iako – kako sam kaže – ne treba tomu davati veliku pozornost, „jer u cijelom XIV stoljeću ima rukopisa s dugim štapićem kao što i u XV stoljeću ima kratkog štapića“ (1969: 15). Kako god bilo, spuštanje štapića do dna retka po genetičkom je kriteriju znak pomlađenosti. Zanimljivo je da se i u pisanju apostrofa (on ih zove „jerokima“) mogu prepoznati promjene u vremenu: u XIII i početku XIV. st. krupniji su i često stoje ponad gornje linije, a kasnije postupno postaje sve manje upadna i uključuje se u redak, između slova. Sve više postaju slični obliku title. Nema opaska znači li funkcionalna diferencijacija oblikovnu, što bismo mogli očekivati s približavanjem novovjekovnim tendencijama pisanja. Iako liturgijsku glagoljicu Štefanić, još uvijek na tragu Vajsovih tumačenja, naziva „ustavnom“ i ne prepoznaje upravo obrnute – minuskulizacijske postupke, obraća pozornost prema sve većoj

„ustavnog/dvolinijskog“ pisma, Štefanić navodi Novakov misal *(1368). Nije jasno podrazumijeva li se da je naknadni razvoj retardacija ili pak manje-više vrtnja u mjestu.*

[1] Nastojali smo pokazati da je štapić izveden iz apostrofa (znaka za ispuštanje slova još u grčkom srednjovjekovnom pravopisanju), što se najbolje vidi po tomu što se sve do kraja ovog razdoblja ne piše punom visinom, do donje linije retka. Budući da su razlozi za opstanak jerova i dalje postojali (korektura i ušteda prostora), paralelno se pojavila „druga generacija apostrofa“. (Žagar 2001)

BDD-A27200 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:21 UTC)

izduženosti slova u visinu, naglašenim vertikalama, šiljastom oblikovanju slova (g, h, z, c, donekle i a, k), i to dovodi u vezu s pojavom glagoljskog kurziva za poslovne tekstove. Osobina mlađih tekstova jest i markiranje vertikalnih poteza takvih izduženih slova, osobito je to naglašeno kod slova r, kad čini drugi dio vertikalne ligature, kroz desno usmjerenu gornju liniju. Štefanić nije razvoj cijele hrvatske glagoljice tumačio, kao što mi činimo, u svjetlu dugotrajne i postupne minuskulizacije, on je dakle tek u XV. st uočio kako „liturgijsko pismo kreće u pravcu oslobađanja od dvolinijskog sistema“, dakle s pojavom knjiškoga i kancelarijskog kurziva. (1969: 15). Iako u svojim Glagoljskim rukopisima (1969) i pri opisu pojedinih liturgijskih rukopisa koji su pohranjeni u Arhivu HAZU Štefanić nudi izbrušene informacije vezane za detalje pisma, može se reći da je u uvodnom pregledu na koji smo se osvrnuli iscrpno iznio svoje viđenje paleografskih mijena u vremenskom odsječku koji nas ovom prilikom zanima. Sve u svemu, najbolji poznavatelj hrvatske glagoljske baštine druge polovice XX. st. Vjekoslav Štefanić bitno je obogatio kriterije za paleografski opis glagoljskih tekstova, tako i rukopisa ovih dvaju stoljeća na koje mi usmjerujemo pozornost. Za razliku od Jagića, nije se iscrpljivao u bilježenju slova koja su probijala dvolinijske granice retka, ali je prepoznao – doduše tek u XIV. i XV. st. brzopisnu pozadinu mnogih promjena u pismu. Više se koncentrirao na oblike i smještaj pojedinih slova, potvrdio je relevantnost izduživanja slova i sve manjeg razmaka među njima (zbijenosti), istaknuo je da se broj ligatura postupno povećava, da ih na početku XIV. st. već ima priličan broj, te da kroz to stoljeće čuvaju pravilnost odnosno očekivanost svoje tvorbe. Kasnije pak, dakle u XV. st., sve češće se vezuju po nepravilnom načelu, kombinirajući najrazličitije slovne dijelove (npr. „iže“ , „ti“). Kao i njegovi prethodnici spominje „nova kraćenja“ (npr. za „estь“, za „otь“), a i u paleografske kriterije uvrstio je i grafematičko stanje (postupno pojednostavljenje odnosa grafemskog i fonemskog ustroja) koje je dotad najbolje bio opisao J. Hamm (1952).

Zaključak

Unatoč tom znatnom napretku u sagledavanju razvoja glagoljice, pa tako i tekstova XIV. i XV. st., koji je počivao na velikom iskustvu iščitavanja glagoljskih tekstova i priređivanja njihova opisa za različite kataloge, i unatoč nastojanju da svoje iskustvo posreduje u citiranim tekstovima, kao i u tečajima glagoljske paleografije koje je Štefanić pri JAZU održavao pedesetih godina XX. st., sustavan pregled je izostao. Razlozi se možda nalaze i u sumnji da se nakon oblikovanja posebnog tipa glagoljskoga pisma u XIII. st., tzv. „uglate hrvatske glagoljice“, koja se naziva i „liturgijskom“ ili čak „ustavnom“, uopće može postići strukturiran pregled

BDD-A27200 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:21 UTC)

tih osobina.[1] S tim je zasigurno i prepletena činjenica da je za svaki ambiciozniji opis potrebno uložiti golem trud u sagledavanje tekstova isključivo s toga stajališta. Iz današnjeg ugla motrenja povijesti paleografskih istraživanja vjerujemo da se razlog takvu zanemarivanju nalazio i u sumnji u opravdanost ulaganja velikog truda u tom smjeru, dok su mnoga druga, ponajviše tekstološka i jezikoslovna pitanja u hrvatskom glagoljskom korpusu, još bila otvorena. Da bi se mogle stvoriti sve pretpostavke za strukturiran odnos prema tekstovima XIV. i XV. st, vrlo je bitno da su prethodna razdoblja, pogotovo ona najstarija zasvjedočena, prikazana na optimalan način, s iscrpljenim mogućnostima koje suvremena filologija i paleografija nude. To dakako podrazumijeva i rekonstrukciju nastanka glagoljskoga pisma. S obzirom na to da je taj posao u međuvremenu obavljen i s obzirom na vlastito iskustvo u svim navedenim, fokusiranim stoljećima prethodnih, faza razvoja glagoljskoga pisma (Žagar 2001, 2007, 2013), pokušat ćemo znakovite osobine prepoznati u Ljubljanskim brevijarima, polazeći isprva od danas poznatih, a ovdje predočenih, kriterija, i to kroz odabrani binarni usporedbeni pristup. Te ćemo osobine kontekstualizirati u procese koji su započeli na hrvatskom prostoru još u XI. st., prije svega u minuskulizaciju, ali i u sve razine grafetičkog oblikovanja tekstova koja je pod izrazitim utjecajem procesa koji vladaju u kontaktnom – latiničkom pisanju. Osim navedenih osobina usmjerit ćemo pozornost i na ostale razine grafetičkog izraza koje su se pokazale kao relevantne i pri obradi starijega korpusa (narušavanje načela kontinuiranog pisanja, uporaba interpunkcije, velikih slova, načela spajanja riječi u ligature, načela kraćenja). Time ćemo zapravo krenuti obrnutim putem: od pojedinačnih opisa, oblikovanih komparativnim metodama i sagledavanim u prepoznanim i opisanim okvirima razvoja od XI. do XIII. st., približit ćemo se cjelovitoj slici glagoljskog pisma na vrhuncu svoje uporabe, što će se 1483. utjeloviti u glagoljski tisak i time zasnovati novu, tipografsku sudbinu glagoljskoga pisma koja će trajati u različitim intenzitetima do kraja XIX. st.

Literatura

Eckhardt, Thorvi. 1955. Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice. Radovi Staroslavenskog instituta II: 59-91.

Eckhardt, Thorvi. 1989. Azbuka. Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie. Beč-Köln. Böhlau Verlag.

Hamm, Josip. 1952. Datiranje glagoljskih tekstova. Radovi Staroslavenskog instituta 1: 5-72.

Frangeš, Ivo [ur.]. 1971. Misal po zakonu rimskoga dvora. Biblioteka pretisaka „Liber Croaticus" Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: Liber

Jagić, Vatroslav. 1911. Glagoljičeskoe pismo. Enciklopedija slavjanskoj filologii II. Grafika u Slavjan. Sankt Peterburg, Izdanie Otdjeljenjija russkogo jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk: 51-162.

[1] Vajsovo i Štefanićevo inzistirnje na „uncijalnosti" odnosno „ustavnosti" potječe od naglašavanja opozicije ovog tipa pisma koje se nalazi u najsvečanijem – liturgijskom registru, prema „poluustavu" i brzopisu koji se tek doživljuje kao realizirana minuskula. Osnovni je nedostatak takvom tumačenju neuočavanje pravilnosti razvoja hrvatske glagoljice iz starijeg glagoljičkog tipa pisma.

BDD-A27200 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:21 UTC)

Rehder, Peter; Birnbaum, Henrik. 1997. The Ney York missal; an early 15-century Croato-Glagolitic manuscript. München: Otto Sagner Verlag.

Ritig, Vjekoslav. 1910. Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku. Zagreb

Runje, Petar. 2006/2007. Kada je napisan hrvatskoglagoljski misal Illirico 4. Slovo 56-57: 93-99.

Šimić, Marinka. 2014. Akademijin brevijar HAZU IIIc 12. Hrvatskoglagoljski rukopis s konca 14. stoljeća. Zagreb: Staroslavenski institut.

Štefanić, Vjekoslav. 1969. Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I dio. Zagreb. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Vajs, Josef 1932. Rukovět hlaholské paleografie. Praha.

Žagar, Mateo. 2003. Osnovni procesi konstituiranja ustavne glagoljice. U: B'lgari i H'rvati prez vekovete. [ur. Božilova, Rumjana], 31-42. Şofija: IK Gutenberg.

Žagar, Mateo. 2007. Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb. Matica hrvatska.

Žagar, Mateo. 2008. Grafetičke posebnosti tekstova istočne grane hrvatskoga glagoljaštva. Slovo 56-57 (Zbornik Anice Nazor): 695-708.

Žagar, Mateo 2013. Uvod u glagoljsku paleografiju 1 (X. i XI. st). Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

BDD-A27200 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:21 UTC)